

TARİX**UOT 94 (479.24); 930:2****AZƏRBAYCANIN ERKƏN İNTİBAH DÖVRÜ TARİXİ
AKADEMİK V.V.BARTOLDUN TƏDQIQATLARINDA****Rəna Ş.ŞAHBAZOVA ***

Məqalədə Azərbaycan tarixinin erkən intibah dövrünün (IX-XI əsrlər) mədəni və siyasi vəziyyəti öz əksini tapmışdır. V.V.Bartoldun Azərbaycanın IX-XI əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərinin tarixinə böyük yer ayırması, bu dövrün hərbi-siyasi hadisələrini daha diqqətlə izləməsi də göstərir ki, 600 ilə qədər davam etmiş Sasani və Xilafətin əsarətindən sonra Azərbaycanda yaranan müstəqil dövlətlərin – Şirvanşah Məzyədilərin, Sacilərin, Salarilərin, Şəddadilərin qurmuş olduqları dövlətlərin mövcudluğu Azərbaycanın siyasi, etnik, dini və mədəni inkişafı üçün əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. Məqalənin yazılmasında məqsəd Azərbaycanın erkən intibah dövrü tarixinə dair V.V.Bartoldun tədqiqatlarını araşdırmaq və bu tədqiqatların fonunda müasir Azərbaycan tarix elminin uğurlarını aşkar etməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, erkən intibah dövrü, ərəb xilafəti, Sacilər, Şirvanşahlar

Giriş. Məqalədə V.V.Bartoldun Azərbaycan tarixinin orta əsrlər dövrünün bir çox məsələləri, o cümlədən erkən intibah dövrü (IX-XI əsrlər) problemləri ilə bağlı olan tarixçi baxışı araşdırılmışdır. Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti, IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri, Cənubi Qafqaza rusların yürüsləri kimi problemlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. IX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisi daha da sürətləndi. Xalqın, ölkənin siyasi dirçəlişi, Ərəb Xilafətindən asılı olmayan müstəqil dövlətlərin yaranması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının qısa müddətə olsa da vahid hakimiyyət altında birləşdirilməsi kimi vacib siyasi amillər mədəniyyətin tərəqqisini sürətləndirmiş başlıca səbəblər idi. 600 ildən artıq bir müddət ərzində müstəqil dövlətçilikdən məhrum olmuş Azərbaycanda baş vermiş siyasi dirçəliş, oyanış prosesi iqtisadi və mədəni dirçəlişi də şərtləndirmişdi.

Geniş ərazili Sasani imperiyasının və Ərəb Xilafətinin tərkibində ol-

* *Bakı Dövlət Universitetini Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müəllimi, ranashahbazova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4528-2809*

ması, Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqi məşhur mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətləri mədəni inkişafa təkan vermiş digər bir amil idi. Ölkənin ayrı-ayrı bölgələri arasında əlaqələrin canlanması da mədəni inkişafa mütərəqqi təsir göstərmişdi. Mərkəzi Asiya və Hindistan hüdudlarından İberiya (Pireney) yarımadasınadək çox geniş əraziləri əhatə etmiş Ərəb Xilafətinin sərhədləri daxilində tarixçilərin “müsəlman mədəniyyəti” adlandırdıqları sinkretik bir mədəniyyət təşəkkül tapmışdı. Azərbaycan mütəfəkkirləri də bu geniş məkanda baş verən qarşılıqlı mədəni təsir prosesində fəal iştirak etmişlər.

Ərəb Xilafəti dövründə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti. IX əsrin sonu – X əsrin əvvəlləri “Ərəb Xilafəti tarixində geniş ərazili müsəlman imperiyasının ucqarlarındakı yerli hakimlərin separatizminin güclənməsi ilə əlamətdardır” [1, c.II, 283]. Bu separatçılıq yerli hakimlərin müstəqilliyə meyili ilə səciyyələnirdi. Həmin hakimlər xəlifənin xəzinəsinə göndərməli olduqları vergilərin məbləğini azaldır, daha sonra isə ödəmələri tamamilə dayandırırıldı [1, c.II, 283]. Doğrudur, Abbasi xəlifələri hər vaxt bu əməllərin qarşısını almağa çalışırdılar. Lakin yerli hakimlərin yalnız iqtisadi deyil, həm də hərbi baxımdan qüdrətli olması xəlifələrin həmin cəhdlərini puça çıxarırdı. Nəticədə ucqarlarda Ərəb Xilafətinin hakimiyyəti əvvəlcə faktiki, sonra isə rəsmən də yoxa çıxırdı. Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Liviya Ərəb Xilafətinin mərkəzi hakimiyyətindən ən erkən ayrılmış ərazilər oldu. Tezliklə mərkəzdənqaçma meyilləri “İran”, Mərkəzi Asiya və Qafqaza da yayıldı.

IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri. IX əsrin 60-cı illərindən etibarən Ərəb Xilafətinin parçalanması prosesi daha da sürətləndi. Azərbaycanda Xürrəmilər (VIII əsrin sonundan) və Babək hərəkatının (816-837) yatırılması burada xəlifənin hakimiyyətini möhkəmləndirmədi. Əksinə, qiyam və üsyanların, hərəkatların yatırılması üçün xəlifənin Azərbaycana göndərdiyi sərkərdələr, canişinlər burada möhkəmləndilər, yarımüstəqil və müstəqil dövlətlər qurmağa başladılar. Şirvanda Məzyədilər (tarixi ədəbiyyatda bu sülalə “Şeybanilər” və yaxud “Yezidilər” də adlanır), tarixi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsində Sacilər (879-941), onları əvəz etmiş Salarilər (941-981), Rəvvadilər (983-1060, 1107-1117), Gəncə, Ani və Dvin əmirliklərini birləşdirən Şəddadilər (və yaxud Gəncə əmirliyi) (971-1075) dövlət qurmağa nail oldular.

Bu dövr siyasi və mədəni inkişaf baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. IX-XI əsrlər Azərbaycan xalqının tarixi təkamülü yolunda vacib mərhələ idi. Belə ki, uzun sürmüş fasilədən sonra Azərbaycanın siyasi müstəqillik qazanması, iri dövlətlərin yaranması, onların bir qisminin Azərbaycanın tarixi torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirməsi dövlətçilik ənənələrinin bərpası demək idi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan tarixçisi

Y.M.Mahmudov bu dövrü Azərbaycan tarixinin yalnız mədəni deyil, siyasi “dirçəlişi dövrü” kimi qiymətləndirir [11, 3-4]. Y.M.Mahmudov yazır: “İslamla başlanan ən böyük uğurumuz dirçəlişimiz oldu. Xilafətə qarşı azadlıq hərəkatımızın qanunauyğun nəticəsi olaraq IX yüzilliyin ortalarında Azərbaycanda yeni siyasi oyanış baş verdi – Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər sülalələrinin və Şəki hakimlərinin idarə etdikləri yerli dövlətlər meydana gəldi. Bu, siyasi dirçəliş idi” [12, 4].

IX-XI əsrlərdə meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərinin, demək olar ki, hamısı siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafı baxımından görkəmli şərqşünas və türkoqolq V.V.Bartold tərəfindən də nəzərdən keçirilmişdir. V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin siyasi tənəzzülü dövründə yaranmış yarımüstəqil və müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin təqribən hər biri haqqında məlumat vermişdir. Lakin o, həmin prosesin ilkin siyasi şərtləri üzərində dayansa da, iqtisadi və ictimai amillərə diqqət yetirməmişdir. Halbuki Ərəb Xilafətinin siyasi tənəzzülündə iqtisadi və ictimai hadisələr siyasi amillər qədər rol oynamışdır. Məlumdur ki, hələ xəlifə əl-Məmunun dövründə (813-833) Azərbaycanda xalq kütlələri dözülməz vəziyyətə düşmüşdülər.

“Albaniya tarixi”ndə Abbasilərin hakimiyyəti dövründə (750-1258) “Albaniyanın böyük məhrumiyyətlərə düçar olduğu” qeyd olunur [10, 194]. Ərəb mənbələrinin məlumatına istinad edən Z.M.Bünyadovun hesablamalarına görə, Arran vilayəti xəlifə xəzinəsinə ildə 3 milyon dirhəm xərac ödəyirdi [8, 134]. Vergilərin sayının və həcmnin durmadan artması isə kəndliləri var-yoxdan çıxarmışdı [9, 60]. Digər tərəfdən, iqtanın təkamülü, onun daha fərqli yön alması yerli feodalların hakimiyyətini əməli olaraq müstəqilləşdirmişdi, artıq xəlifə təbii olan bu prosesin qarşısını almaqda aciz idi.

Maraqlıdır ki, V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin tənəzzül etdiyi dövrdə Azərbaycan ərazisində meydana çıxmış iri müstəqil və yarımüstəqil dövlətlərlə yanaşı, “alban dövlətçiliyinin bərpası” kimi qiymətləndirilən Şəki mülkiyyəti haqqında da məlumat verilmişdir. Belə ki, Musa Kalankatlının məlumatlarına əsaslanan V.V.Bartold yazmışdır: ““Hammam” adlı bir nəfər Alban çarlığını bərpa etmişdi. Bu hadisə IX əsrin sonunda, yəni 887-ci ildə baş vermişdi” [2, 41].

Şübhəsizdir ki, burada söhbət Şəki hakimliyindən gedir. XI əsrin əvvəllərindəki müstəqil siyasi vahid kimi mövcud olmuş [1, c.II, 323] Şəki hakimliyinin əsasının qoyulması haqqında mənbə məlumatları bir qədər dolaylı olsa da, müasir araşdırmalar buradakı hakimiyyətin məhz yerli alban hakimlərinə (Aranşahilərə) mənsub olduğu fikrini təsdiqləyir [1, c.II, 323; 8, 176-181]. Tarix ədəbiyyatında bu fikir də qətidir ki, Şəkiddə hakimiyyətini saxlaya bilmiş Qriqor Hammam IX əsrin sonunda – X əsrin əvvəllərində Sacilər dövlətindən vassal asılılığında olmuşdur [1, c.II, 325].

V.V.Bartold IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri içərisində daha çox

Sacilər dövlətinə diqqət yetirmişdir. Görünür, bu, bir tərəfdən, Sacilərin (xüsusilə Yusif ibn Əbu-s-Sacın) Ərəb Xilafətinə qarşı gərgin mübarizəsi, digər tərəfdən, isə həmin dövrdə öncə məhz Sacilərin Azərbaycan ərazisini tarixi sərhədlərində birləşdirməyə nail olması faktı ilə bağlıdır. Belə ki, V.V.Bartold “Azərbaycan tarixinin qısa icmalı”nda yazmışdır: “Artıq VI əsrdə təsərrüfat və maddi mədəniyyət baxımından vahid olmuş Azərbaycanın, Ermənistanın və Arranın siyasi birliyi Sacilərin və Salarilərin dövründə mümkün oldu” [3, 778].

V.V.Bartold Saciləri ərəb mənşəli sülalə kimi təqdim edirdi. Halbuki dövrün məhz ərəbdilli mənbələri birmənalı şəkildə sülalənin banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdastın türk mənşəli olduğunu qeyd etmişlər [8, 196]. Xüsusilə qeyd edək ki, Sacilər dövlətinin siyasi və iqtisadi tarixi Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən kifayət qədər geniş araşdırılmışdır [8; 13]. Ərəbdilli mənbələrin məlumatlarına istinadən yazılmış bu tədqiqat əsərlərində birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, Sacilər sülaləsinin Uşruşanadakı “Cankəkət” adlanan kəndindən olan banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast türk mənşəli əmirlərdən olmuşdur [8, 196]. Görkəmli şərqşünas P.K.Juzenin də qeyd etdiyi kimi, Sacilər sülaləsi “IX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş, Azərbaycana və Ərminiyyəyə bir neçə bacarıqlı hökmdar bəxş etmiş türk sülaləsindən” idilər [8, 196].

V.V.Bartold Sacilərin idarəçiliyi ilə bağlı olan mühazirələrindən birində çox maraqlı, onun digər əsərlərində təsadüf etmədiyimiz məlumatı diqqətə çatdırmışdır: “Dərbənd divarlarının bir qismi dəniz dalğalarının təzyiqi nəticəsində dağılmışdı. Onun bərpasına 60 min dinar lazım oldu. Yusif ibn Əbu-s-Sac bu məbləği almaq xahişi ilə xəlifənin vəzirinə müraciət etdi. Vəzir ona xəbər verdi ki, bu divarların dağılması nəzərə alınmışdır, filan yerdə daş və qurğuşun ehtiyatı hazırlanıb basdırılmışdır. Yusif bunları tapdı, lakin xərclər gözləniləndən az oldu” [2, 41; 4, 788]. V.V.Bartoldun bu məlumatının əhəmiyyəti ondadır ki, burada Sacilərin Azərbaycanın tarixi ərazilərini birləşdirdiyi faktı göstərilir: Dərbənd divarlarının bərpası üçün Xilafətə məhz Yusif ibn Əbu-s-Sacın müraciət etməsi onun hakimiyyətinin Dərbənddək yayıldığı sübut edir.

V.V.Bartold IX-XI əsrlərin Azərbaycan dövlətləri arasında Şirvanşahlar dövlətinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Hesab edirik ki, Azərbaycanın erkən və inkişaf etmiş orta əsrlər tarixində Şirvanşahlar dövlətinin təkamülündə Şeybanilər (Məzyədilər) sülaləsinin mühüm yeri və rolu olmuşdur. Z.M.Bünyadov ərəbdilli mənbələrə istinadən yazmışdır ki, “ərəb Rəbiə tayfasının Şeyban qəbiləsi ... əvvəlcə mərkəzi Bərdədə olan yarımüstəqil əmirlik, sonralar isə XI əsrdə yaşanmış müstəqil Şirvanşahlar dövlətini yaratmağa müvəffəq olmuşlar” [8, 186]. Bu nəslin nümayəndəsi olmuş Yəzid ibn Məzyəd isə Şirvanın birinci rəsmi müsəlman məliki, eyni zamanda

Azərbaycan, Ərminiyyə, Arran və Dərbənd hakimi olmuşdur [8, 189].

Şirvanşahların (o cümlədən, Məzyədilər sülaləsinin) tarixinə dair V.V.Bartoldun bir neçə ayrıca məqaləsi və ümumi əsərləri də vardır [5, 153-154]. Bu əsərlərdə şərqşünası maraqlandıran əsas məsələlər “şirvanşah” titulu, “Şirvan” vilayətinin, ölkəsinin coğrafi və siyasi həüdudlarıdır: “Əlimizdə Məhəmməd ibn Yəzidin Arrandan gəlməsi və “İranşah” titulu daşdığına dair Məsudinin məlumatı var. İranlı bir coğrafiyaşünasın Tumanski tərəfindən Buxarada tapılmış əlyazmasında üç mülkün – İranın, Xursanın və Şirvanın bir şəxsin əlində olmasından bəhs olunur. Burada “Xursan” adı altında Dərbənd, Şirvan və Qafqazla həmsərhəd olan bölgə nəzərdə tutulur. “Hökmdar”, “Şirvanşah”, “Xursanşah” və “İranşah” titullarını daşıyırdı, lakin sonralar “Şirvanşah” titulu daha üstün oldu. Onun hərbi düşərgəsi Şamaxıdan bir fərsəx aralıda idi” [2, 43-44].

V.V.Bartold “Şirvanşah” titulu ilə bağlı olaraq yazmışdır ki, bu titullar İslamdan əvvəlki dövərə aiddir [6, 875]. Bəzi tədqiqatçılar da bunu təsdiqləyir və qeyd edirlər ki, Şirvanşahlar dövlətinin, titullunun mənşəyi Sasanilər dövrünə gedib çıxır [1, c.II, 293-294].

Şirvanşahlar dövlətinin (o cümlədən, Məzyədilər sülaləsinin) hərbi-siyasi tarixi ilə bağlı olan ən mühüm məsələlərdən biri IX-XI əsrlərdə baş vermiş qarətçi rus yürüşləridir. Məlum olduğu kimi, IX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ərazisinə rusların-slavyanların yürüşləri başlayır. Bu yürüşlər Rusiya tarixşünaslığında təqdim edildiyi kimi, ticarət məqsədilə həyata keçirilən səfərlər deyil, qarətçi hərbi yürüş xarakteri daşıyırdı.

Cənubi Qafqaza rusların yürüşləri (IX-XI əsrlər). X əsrin əvvəllərində daha sistemli xarakter alan rus yürüşləri Azərbaycan şəhərlərinin təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuş, əhalinin məhvi və ya əsir düşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Məsələn, 909-cu ildə rusların 16 gəmi ilə Xəzər dənizinə daxil olması, Abaskun adasını ələ keçirməsi, geri dönərkən Şirvana edilmiş hücumlar əsl qarət olmuşdur [11, 20]. 914-cü ildə 500 gəmidən ibarət olan donanma ilə həyata keçirilmiş növbəti yürüş isə daha dağıdıcı olmuş, yerli əhalinin talanlara məruz qalması ilə nəticələnmişdir [12, 20-21]. 944-cü il yürüşündə isə ruslar (slavyanlar) Azərbaycanın və ümumilikdə Qafqazın böyük şəhəri olmuş Bərdəni böyük dağıntılara məruz qoymuş və X əsrin sonunda isə şəhər süquta uğramışdır [12, 22-23]. Rusların yürüşləri sonrakı yüzillikdə də davam etmiş, 1032-1033-cü illərdə Şirvana daha bir dağıdıcı basqın edilmiş, Şamaxı şəhəri ələ keçirilmiş və əhalisi qılıncdan keçirilmişdir [12, 24].

Tarixşünaslıqda Cənubi Qafqaza rusların yürüşləri (IX-XI əsrlər) məsələsi indiyədək mübahisələr doğurmaqdadır. Bu mübahisələrin kökündə yürüş edənlərin mənşəyi, bu yürüşlərin miqyası və xarakteri ilə bağlı təzadlı fikirlər durur.

Bəzi mütəxəssislər Azərbaycana yürüş etmiş rusları normanlarla (varyaqlarla), bəziləri Cənubi Rusiya çöllərindən olan dəniz quldurları ilə (brodniklərlə) bağlayır, bəziləri isə türk tayfa hesab edir, hətta onların İslamı qəbul etdiklərini iddia edirlər [1, II, 206]. Lakin bizim məqsədimiz bu yürüş iştirakçılarının etnik mənşəyini müəyyən etmək deyildir. Müxtəlif mənbələrin və elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Azərbaycana yürüş etmiş ruslar knyaz İqorun (912-945) döyüşçüləri olmuş, onların arasında slavyanlar üstünlük təşkil etmişlər. Həmin bu yürüşlərdə başqa tayfaların nümayəndələrinin də iştirak etdiyi istisna deyil [1, c.II, 206].

Maraqlıdır ki, rus yürüşlərini araşdırmış tədqiqatçıların əsas yazılı qaynağı X əsrin ərəb müəllifi əl-Məsudinin iki əsəridir: “Kitab tənbih əl-işraf” və “Kitab muruc əz-zəhəb və məadin əl-cavhər”. V.V.Bartold da bu məsələ ilə bağlı olaraq əl-Məsudinin bu iki əsərinə istinad etmişdir. Deməli, əsas təzad – istifadə olunmuş mənbənin fərqi deyil, onun müxtəlif interpretasiyasıdır.

V.V.Bartold X əsrdə baş vermiş üç rus yürüşündən bəhs etmişdir. O, birinci yürüşün 912/13-cü ildə, ikinci yürüşün 943/44-cü ildə (Bərdə üzərinə) baş verdiyini, üçüncü yürüşün isə X əsrin 60-cı illərində knyaz Svyatoslavın yürüşü ilə bağlı olduğunu qeyd edirdi [2, 44-49]. V.V.Bartold rusların 909-cu ildə Xəzəryanı bölgələrə (Abaskuna) hücumunu qeyd etməmişdir. Güman etmək olar ki, bu, Abaskunun Azərbaycan şəhəri olmaması faktı ilə bağlıdır. Lakin ruslar 909-cu ildə Abaskuna hücum edib geri dönmədən Şirvana da yürüş etmiş, Şirvanşah onları geri sıxışdırmışdı.

V.V.Bartoldun Azərbaycana rus yürüşləri ilə bağlı olan əsərlərində diqqəti cəlb edən cəhət onun bu yürüşlərə siyasi mövqedən yanaşmasıdır. V.V.Bartoldun mütərəqqi tarixçi olması şübhə doğurmur. Lakin onun X əsrin rus yürüşlərinə yanaşma tərzini təəccüb hissi doğurur. Belə ki, V.V.Bartold 912/13-cü il yürüşü ilə bağlı əl-Məsudinin məlumatlarına əsaslanaraq yazmışdır ki, “ruslar Volqaya gəlib burada xəzərlərlə müqavilə bağladılar. Xəzərlər onlara Xəzəryanı müsəlman bölgələrinə qarət üçün bu şərtlə yol açdılar ki, ruslar qarət etdikləri qənimətin yarısını onlara versinlər. Rusların Xəzər xaqanlığının torpaqlarını keçib yardım almadan Xəzəryanı bölgələrə yürüş etmələri məhz bu əsaslarda baş vermişdir... Hər halda bu yürüş rusların xeyrinə başa çatdı. Lakin sonra ruslar xəyanətkar Xəzər xaqanının hücumuna məruz qaldılar” [2, 45-46].

Beləliklə, V.V.Bartold təkrar rus yürüşlərinin səbəbini onların qarətçi olmaları ilə deyil, “xəyanətkar” Xəzər xaqanını cəzalandırmaq istəyi ilə izah edir.

V.V.Bartold bu məsələ ilə bağlı olan fikirlərini inkişaf etdirərək normanlarla (varyaqlarla) rusları müqayisə etmişdir: “Bu zaman Qərbi Avropada basqınlar törətmiş norman orduları vəhşi halında idilər, onlar odla və

qılıncla hər şeyi məhv edirdilər. Burada isə vəziyyət tam əksinə idi. Birinci (norman – R.Ş.) və ikinci (rus – R.Ş.) yürüşlər arasında böyük fərq vardır. Bu fərq Rusiyanın mədəni inkişafını təsdiq edir. Birinci yürüş nizamsız və qarətçi idi, ikinci hücum isə ən zəngin olan şəhərə (Bərdəyə – R.Ş.) yönəlmişdi... Ruslar şəhəri məhv etməyə deyil, onu ələ keçirib var-dövlətinə sahib olmağa can atırdılar” [2, 47-48].

Yuxarıda qeyd olunan sətirlərdən belə məlum olur ki, V.V.Bartold rusları normanlardan üstün xalq hesab edir, normanların “nizamsız və qarətçi yürüşlər etdiklərini”, rusların isə “şəhəri ələ keçirib sadəcə onun var-dövlətinə sahib olmaq istədiklərini” düşünürdü. Maraqlıdır ki, V.V.Bartold rusların skandinavlardan daha mədəni olduqlarını onların Bərdə şəhərini ələ keçirmələri ilə sübut etməyə çalışırdı.

V.V.Bartold öz fikrini rusların Bərdə yürüşü (944-cü ildə) ilə əlaqədar olaraq fikrini belə davam etdirmişdir: “Yerli əhali rusların vədlərinə qulaq asmaq istəməyib onlara qarşı öz hücumlarını davam etdirirdi. Fasiləsiz üsyanlardan sonra ruslar qılınca işə salıb *bütün əhalini qırmaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar* (kursiv bizimdir - R.Ş.)” [2, 48; 5, 686-687, 689]. Alimin bu son cümləsindən belə çıxır ki, o, rusların vəhşi əməllərinin səbəbini yerli əhalinin (bərdəlilərin) işğalçılara göstərdiyi müqavimətində görürdü.

V.V.Bartold Azərbaycan Salarilər dövlətinin tarixinə də nəzər yetirmişdir. Vaxtilə Azərbaycan tarixçisi M.X.Şərifli qeyd etmişdir ki, V.V.Bartold və V.F.Minorski kimi müəlliflər Salarilər dövləti haqqında ətraflı məlumat verməmişlər, yalnız bu sülalənin adını çəkməklə kifayətlənmişlər [13, 25]. Lakin onun bu qeydinə bir əlavə etmək lazımdır: V.V.Bartold Salarilərin tarixinə xüsusi araşdırma obyektini kimi yanaşmasa da, rusların Bərdə yürüşünün qarşısını almaq məqsədilə Mərzban ibn Məhəmməd Salarinin tədbirlərinə xeyli diqqət yetirmişdir. V.V.Bartold Salarilər hökmdarının ruslara qarşı həyata keçirdiyi tədbirlərlə yanaşı [2, 48], onun Mosul əmirliyi ilə münasibətlərinə də toxunmuşdur [2, 48-49; 1, c.II, 331-332].

V.V.Bartoldun rusların bu iki yürüşü ilə bağlı olan əsərlərində bizim üçün maraqlı olan məqam həm də həmin yürüşlərin mənşəyi ilə əlaqədardır. 912/913-cü və 944-cü illərdə Azərbaycana yürüşlər etmiş rusları skandinav mənşəli normanlarla (varyaqlarla) müqayisə etmiş V.V.Bartold əslində rusların slavyan mənşəli olduqlarını vasitəli şəkildə etiraf etmişdir. Biz akademikinin bu fikri ilə tamamilə razıyıq. Doğrudur, yürüşlərdə skandinav mənşəli tayfaların iştirakı da mümkündür, çünki bu dövrdə normanların Avropaya, o cümlədən Şərqi Avropaya axınları genişlənmişdi. Lakin Azərbaycan ərazisinə edilən həmin yürüşlərin slavyan sərkərdələrinin rəhbərliyi və üstünlüyü ilə həyata keçirildiyi şübhəsizdir.

V.V.Bartoldun əsərlərində rusların Cənubi Qafqaza üçüncü yürüşü ilə bağlı yenə mühafizəkar, qərəzli fikirlərə təsadüf edirik. Belə ki, onun rus

knyazı Svyatoslavın Xəzər Xaqanlığına 966-cı il yürüşünə həsr etdiyi məqaləsində belə bir ziddiyyətli fikir irəli sürülür ki, guya “xəzərlər rus hakimiyyətini qəbul etmək arzusunda olmuşlar”, sadəcə “Svyatoslavın müsəlmanların təzyiqi altında buranı tərk etməsi” həmin planlara mane olmuşdur [2, 49].

Fikrini davam etdirən V.V.Bartold “böyük təəssüf hissi ilə” qeyd etmişdir ki, “Svyatoslav fəth etdiyi Volqaboyu bölgələrini itirdi, Dunay bölgələrini də əldən verdi” [2, 49].

Başqa bir məqaləsində bu mövzunu davam etdirən V.V.Bartold belə hesab edirdi ki, “şübhəsizdir ki, əgər ruslar Volqada qalıb möhkəmlənsəydilər, müsəlman mədəniyyətinin təsirinə məruz qalacaqdılar. Onların Balxanlara doğru istiqamət almaları isə Bizansın təsirini üstün etdi” [7, 851].

V.V.Bartoldun əsərlərində rus yürüşləri, onların mahiyyəti, nəticələri və “mümkün perspektivləri” ilə bağlı olan bu cür iddialı fikirlər onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi deyildi. Fikrimizcə, alimin bu mövqeyi izah olunanıdır: onun həm Azərbaycan Dövlət Universitetində oxuduğu mühazirələri (noyabr-dekabr, 1924-cü il), həm də “Ruslar haqqında ərəbdilli xəbərlər” adlı məqaləsinin yazılması (1918-ci il) və çapı (“Советское востоковедение”, 1940) sovet rejiminin sərt nəzarətindən kənarında olmamışdır. V.V.Bartoldun bu əsərləri, mühazirələri Qafqaz ölkələrinin Rusiyaya könüllü birləşməsinin “tarixi kökləri”nin əsaslandırılmasına xidmət etməli idi. Ona görə də V.V.Bartoldun həmin məqalələri, mühazirələri xeyli siyasi təmayüllü və yaxud sifarişli əsərlər sayıla bilər.

Azərbaycan Şəddadilər dövləti. V.V.Bartold Ərəb Xilafətinin tənəzzülü dövründə yaranmış Azərbaycan Şəddadilər dövlətinə də müəyyən diqqət yetirmişdir. Şəddadilər dövləti X əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın şimal torpaqlarında yaranmışdı. Dövlətin əsasını qoymuş Şəddadilər əvvəllər Salarilər dövlətinin tərkibində olmuş Dəbil (Dvin) ətrafında yaşamışlar. 951-ci ildə bu sülalənin banisi Salarilərin zəifləməsindən istifadə edib müstəqil Dəbil (Dvin) əmirliyini yaratmışdı [11, 14].

V.V.Bartold “bu sülalənin kürd mənşəli olduğunu”, Gəncə şəhərinin paytaxt seçildiyini və bu əmirin Səlcuq sultanı Məlik şah (1072-1092) tərəfindən hakimiyyətdən kənar edildiyini göstərmişdir. Alimin sülalənin mənşəyi ilə bağlı olan bu fikri Azərbaycan tarix elmində hazırda da hökmərandır. Lakin yazılı mənbələrin, elmi ədəbiyyatın təhlili sübut edir ki, “Şəddadi qoşunlarının zərbə qüvvəsi Oğuz türkləri olmuşdur” [11, 15]. Fikrimizcə, Məzyədilərin (Şirvanşahların) mənşəcə ərəb və yaxud Şəddadilərin kürd mənşəli olmalarından asılı olmayaraq, həmin dövlətlər Azərbaycan dövlətləri idilər, çünki Vətənimizin ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni potensialı çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri zəminində yaranmış, inkişaf etmişlər.

Şəddadilərin hakimiyyətinin son dövrü, o cümlədən Gəncənin tarixi ilə bağlı olan önəmli məsələlərdən biri də Gəncə qapılarının gürcülər tərə-

findən qənimət olaraq aparılmasıdır. V.V.Bartold bu məsələyə də xeyli yer ayırmışdır: “Şəddadilər Səlcuq sultanı Məlik şah (1072-1092) tərəfindən hakimiyyətdən kənar edildilər. Sultan öz qardaşı Məhəmmədi Gəncəyə hakim təyin etdi. Sonralar Gəncəni Səlcuq əmirləri idarə edirdilər. Əmir Qara Sunqurun zamanında, hicri 533-cü ildə (miladi 1139-cu ildə) şəhər zəlzələsi baş verdi. Bu zaman bir məlumata görə, 300 min, başqa məlumata görə isə 230 min insan həlak oldu. Gürcü çarı Demetre bu bələdan faydalanıb Gəncəni darmadağın etdi və qənimət kimi şəhər darvazasını apardı” [2, 51-52].

İslam tarixçisi Himadəddin İsfahaninin Gəncə qapılarının Qara Sunqur tərəfindən Gəncəyə qaytarılması haqqında məlumatını təkzib edən V.V.Bartold qeyd edirdi ki, “darvaza hələ də Kutaisi yaxınlığında olan Gelati monastırındadır” [2, 52]. Hal-hazırda monastırda bu darvazanın yalnız bir tayı saxlanılır. Darvazanın digər tayı XVIII əsrdə Gelati monastırı təmir olunarkən xam metal qismində sərf olunmuşdur [13, 217-218].

Nəticə. V.V.Bartoldun Azərbaycanın IX-XI əsrlərdə mövcud olmuş dövlətlərinin tarixinə böyük yer ayırması, bu dövrün hərbi-siyasi hadisələrini daha diqqətlə izləməsi də göstərir ki, 600 ilə qədər davam etmiş Sasanilər və Xilafətin əsarətindən sonra Azərbaycanda yaranan müstəqil dövlətlərin – Şirvanşah Məzyədilərin, Sacilərin, Salarilərin, Şəddadilərin qurmuş olduqları dövlətlərin mövcudluğu Azərbaycanın siyasi, etnik, dini və mədəni inkişafı üçün əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. Bu dövrü Azərbaycanın təkcə mədəni deyil, siyasi inkişafında da Erkən İntibah dövrü adlandırılan Y.M.Mahmudov qeyd edir ki, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan “Türk-İslam dünyasının güc qaynağına çevrilmişdi” [11, 4].

Erkən intibah dövrü Azərbaycan xalqının siyasi, mədəni inkişafı baxımından çox əhəmiyyətli olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi təkamülü yolunda vacib mərhələ idi. Müstəqil dövlətlərin yaranması Azərbaycan dövlətçilik tarixinin inkişafında növbəti addım idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild. Ən qədimdən bizim eranın III əsri. - Bakı: Elm, - 1997, - 454 s.; II cild. III-XIII əsrin birinci rübü. - Bakı: Elm, - 1998, - 596 s.; III cild. XIII-XV əsrlər. - Bakı: Elm, - 1999, - 534 s.
2. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Azərbaycan dilinə çev. akademik Z.M.Bünyadov və E.R.Ağayeva. - Bakı: Elm, - 1999, - 160 s.
3. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.775-783.
4. Бартольд В.В. Новое известие о стенах Дербента // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.788.
5. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.651-774.
6. Бартольд В.В. Ширваншах // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.875-880.

7. Бартольд В.В. Новое мусульманское известие о русских // Сочинения. Т. II. Часть I. - Москва: Наука, - 1963, - с.810-860.
8. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. - Bakı: Elm, - 1989, - 336 s.
9. Gözəlova Y.N. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri. - Bakı: Elm, - 2005, - 160 s.
10. Kalankatlı Moisey. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.M.Bünyadovundur. - Bakı: Elm, - 1993, - s.3-235.
11. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İtibah dövrü. - Bakı: Aspoliqraf, - 2008, - 128 s.
12. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. - Bakı: Təhsil, - 2005, - 140 s.
13. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri. - Bakı: Elm, - 1978, - 344 s.

ПЕРИОД РАННЕГО ВОЗРОЖДЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ В. В. БАРТОЛЬДА

Рена Ш.ШАХБАЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье отражена культурная и политическая ситуация в Азербайджане в эпоху Раннего Возрождения (IX – XI вв.). Большое внимание В. В. Бартольда к истории государств Азербайджана в IX – XI вв., его пристальное наблюдение за военно-политическими событиями этого периода также показывают, что образование в Азербайджане после продолжавшегося до 600 лет владычества Сасанидов и Халифата независимых государств – Ширваншахов Мазьядидов, Саджидов, Саларидов, Шеддадидов явилось важным событием в политическом, этническом, религиозном и культурном развитии Азербайджана.

Ключевые слова: Возрождение, государство, политика, халифат, Саджиды, Ширваншахи

AN EARLY RENAISSANCE PERIOD OF AZERBAIJAN IN ACADEMICIAN V.V.BARTOLD'S RESEARCH

Rana S.SHAHBAZOVA

SUMMARY

The article reflects the cultural and political situation in the history of Azerbaijan during the early Renaissance (IX-XI centuries). Great attention by V.V. Bartold to the history of the states of Azerbaijan in the 9th-11th centuries, his close observation of the military-political events of this period also show that the independent states of Azerbaijan - the Shirvanshah Mazyads, Saji, Salari, The existence of the state created by the Shaddadids was an important event in the political, ethnic, religious and cultural development of Azerbaijan.

Keywords: renaissance, state, political, caliphate, Saji, Shirvanshahs